

Velez Edit

Kriminológiai Tanszék

Témavezető: Lévay Miklós

A KÖZÖSSÉGI RÉSZVÉTEL MÓDOZATAI A BÜNTETÉSEK VÉGREHAJTÁSÁBAN: KÖZÖSSÉGI BÜNTETÉSEK ÉS HELYREÁLLÍTÓ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSI ESZKÖZÖK ALKALMAZÁSA A FIATALKORÚAK BÜNTETŐ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSÁBAN

A mai kriminálpolitika legfontosabb jellemzőiként a kontroll erősödése, a társadalomban való szétterülése, az informális bűnözéskontroll fokozódása, a sértett szerepének, érdekeinek, a közösség biztonságának felértékelődése jelölhető meg. A szankciórendszerben hangsúlyosabb a tett, a bűncselekmény értékelése, ezzel párhuzamosan háttérbe szorul elkövető személye, ezáltal támogatásának szempontja. Egyidejűleg figyelhető meg a helyreállító igazságszolgáltatási szemlélet és a büntetési populizmus térnyerése (Bottoms, 1995, Garland, 2002). Az eredmény – legalábbis a fiatalkorúk büntető igazságszolgáltatása vonatkozásában – a szankciók rendkívül színes palettája, amelyen egyaránt megtalálhatók a fegyelmezés olyan militáris formái, mint a csizmatáborok és a felelősségvállalást kreatív módon erősítő élménypedagógiai foglalkozások.

A büntetések súlypontját továbbra is a szabadságvesztés alkotja, de a szankciók tartamának központi elemévé vált a „közösség” részvételének valamilyen formája. Ma már alapvető követelmény a közösség bevonása a büntetések végrehajtásába, a közösségi kapcsolatok mozgósítása a bűncselekmények következményeinek kezelése során. Ez a tendencia nemcsak az alternatív szankciók, vagy más néven közösségi büntetések fejlődésére jellemző, hanem a legszigorúbb büntetés, a szabadságvesztés alkalmazása terén is megfigyelhető. Ennek egyik jele például, hogy ma a legkorszerűbb börtönöknek az ún. közösségi börtönök számítanak. A közösség bevonásának iránya nem egyoldalú, nemcsak a közösség formálja a szankciórendszert, de a bűncselekmények következményeinek új típusú kezelése is formálhatja közösségi kapcsolatokat. E tendencia leginkább a helyreállító igazságszolgáltatás esetében mutatható ki, amelynek teoretikusai a helyreállító igazságszolgáltatást közösségformáló vagy közösség építő elméletként definiálják. „A közösség helyreállítása egy szétszakított világban”¹ szól például a Helyreállító Gyakorlatok Nemzetközi Intézetének jelszava.

¹ Restoring community in a disconnected world – <http://www.iirp.org/>

A közösségi büntetések tartalmát jelentő módszereket és a helyreállító igazságszolgáltatási eszközöket, illetve azok „közösségi” elemét, a kockázati diskurzus, azaz Beck kockázat-társadalom elmélete, Foucault governmentality elmélete, illetve a társadalmi vagy kapcsolati tőke elmelének alapján próbálom értelmezni.

A közösség részvételének formái a bűncselekmények következményeinek kezelésében változatosak, a különféle esetkezelési módszerek által meghatározottak. A modern esetkezelési technikák leginkább a fiatalkorúak büntető igazságszolgáltatása terén tanulmányozhatók, hiszen a „más elbánás” elvéből és a nevelési eszméből kifolyólag tágabb tere van az új módszerekkel való kísérletezésnek. A közösségi büntetések köréből elsősorban a pártfogó felügyelettel foglalkozom, a kutatásom során a fiatalkorú bűnelkövetőkkel folytatott munkára koncentrálok.

A büntetési rendszer és az esetkezelési módszerek története, változása értelmezhető a foucault-i hatalom koncepció alapján, beleértve a késő modernkori fejleményeket, amelyek megértéséhez az ellenőrzésnek a késő modernkorban bekövetkezett változása szolgál háttérül, amelyet Foucault a „governmentality” fogalommal jelölt. Foucault a „Felügyelet és büntetés. A börtön története.” című művében a börtön történetének elemzésén keresztül a modern, ipari társadalom hatalmi mechanizmusának működését, a fegyelmező társadalom kialakulását vázolta fel.² A fegyelmező társadalom lényege, hogy szemben a „tulajdonképpen büntető társadalmakkal” nem elégszik meg a tett megtorlásával, hanem az egyén teljes életét ellenőrzése alá veti. Az igazságszolgáltatásnak ebben a rendszerben csökkentett szerep jut: „Az igazságszolgáltatás önmaga képtelen megvalósítani az egyéni viselkedésformák lehetséges körének büntetőjogi ellenőrzését, ezért a feladatot más, vele szomszédos vagy a peremén működő hatalmi szervek látják el: ilyen például a rendőrség és a felügyelettel és korrekcióval foglalkozó intézmények egész hálózata. A rendőrség dolga a felügyelet, a pszichológiai, pszichiátriai, kriminológiai, orvosi, pedagógiai intézményeknek pedig a korrekció munkája jut.”³ Foucault rendszerében a pártfogó felügyelet olyan intézményként helyezhetjük el, amely mind a felügyelet, mind a korrekció funkcióját gyakorolja, ahogy ezt a pártfogó felügyelői szolgálatok feladatainak a kontroll-támogatás dichotómiában való megközelítése kifejezi. Ahogy a börtönben itt is egyesül a felügyelet és a korrigálás eszköze, azzal a lényeges különbséggel, hogy a pártfogó felügyelet esetében hiányzik az elzárás eleme. Foucault olvasatában a pártfogás is a nagy fegyelmező apparátusokhoz tartozik, amely párhuzamosan fejlődött a börtönnel.

Foucault feltárja azt a folyamatot, ahogyan a büntetések kiszabása szempontjából felértékelődött a bűnelkövető személye. Foucault szerint ennek oka az, hogy az általa fegyelmező társadalomnak nevezett rendszerben a társadalmi kontroll meghatározó formájává az ellenőrzés vált: „Mindent ellenőrizni kell, és pedig nem csupán azt, amit egyes emberek elkövettek – tudniillik, hogy megfelel-e a törvényeknek –, de azt is, amit elkövethetnek, aminek képesek az elkövetésére, aminek

² FOUCAULT: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1990

³ FOUCAULT: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák.* Latin Betűk, Debrecen 1998, 72. o.

szubjektumául szegődhetnek.”⁴ A bűnelkövető viselkedésében rejlő lehetőségeket a veszélyesség fogalma jelöli. A veszélyesség fogalma magába sűríti az egyén múltját, a bűncselekményhez vezető okokat és az egyén jövőjét, a bűnismétlés lehetőségét. A bűnelkövető, mint „életrajzi egység” által jelentett veszélyesség kategóriája által válik lehetővé az egyén teljes kontrollja. A veszélyesség alapján az egyén értékelhető, osztályozható, típusokba sorolható.

A bűnelkövető személyek kategorizálása a büntető igazságszolgáltatásban igen hamar megjelenik, méghozzá elsősorban a fiatalkorú elkövetők vonatkozásában. Az értékelésnek fontos szerepe van az individualizált szankciók kiszabásában, ezért ezek az eszközök az alternatív szankciókkal egy időben terjedtek el. „A züllöttek és a szabadságvesztés-büntetésüket töltő elítéltek közt sajnos nagy számban vannak olyanok, akiknél a patronázstevékenység – legalább azonnal – nem kecsegtet biztos sikerrel. Ezért a hatóság elé került *fiatalkorúakat*, valamint a bűncselekményt elkövetett *és büntetésüket töltő egyéneket osztályozni kell* és a különböző csoportokon belül *az egyéni elbánásra kell a legnagyobb súlyt helyezni.*” – írja egy magyar minisztériumi tisztviselő 1911-ben.⁵ A veszélyesség értékelésének korai eszköze volt a környezettanulmány, amelyet a fiatalkorúak ügyeiben használtak. Magyarországon az 1908-as Büntető Novellához kapcsolódóan vezették be és funkciója megegyezett a mai környezettanulmányéval. „Különösen ki kell deríteni a fiatalkorú terhelt előéletét, családi és vagyoni viszonyait, foglalkozását, életmódját, magaviseletét, társadalmi helyzetét és a környezetet amelyben él, főként azt a körülményt: nincs-e a fiatalkorú terhelt eddigi környezetében erkölcsi romlásnak kitéve vagy nem indult-e züllésnek.”⁶

Foucault egy másik műve alapján a pártfogás, mint klasszikus közösségi büntetés kialakulása is értelmezhető.⁷ A „felügyelet és gyámolítás” feladatai a XVII-XVIII. században a kispolgárság körében feléledő vallási mozgalmak kontrollmechanizmusainak részei voltak. Angliában a kis kvéker és metodista közösségek az erkölcsstelenség megfékezésére törekedtek és megpróbálták jó útra téríteni a romlottakat, züllötteket. Foucault szerint a közösség ilyen módon való önszabályozásával ki tudta magát vonni a politikai hatalom, a büntetőjog fennhatósága alól, ezért a kontroll e formáját a törvénnyel szembeni önvédelemként értelmezi.

A XVIII. század végére az erkölcsstelenség elleni harcba bekapcsolódik a társadalom felső rétege is, majd végül a hatalom birtokosai kisajátították a morális ellenőrzés eszközeit. Az ellenőrzés ebben a pillanatban el is szakadnak a moralitástól, a morális ellenőrzés eszközei beolvadnak a büntetőjog eszközei közé, létjogosultságukat immáron a büntetőjog legalitása igazolja. Foucault ezt a folyamatot a

⁴ FOUCAULT: i.m. 1998, 71. o.

⁵ KUN – MARSCHALKÓ – ROTTENBILLER: A fiatalkorúak támogatására hivatott jótékony célú intézmények Magyarországon. Wodianer és fiai Könyvnyomda, Budapest, 1911, 42. o.

⁶ KUN – MARSCHALKÓ – ROTTENBILLER: i.m. 51. o.

⁷ FOUCAULT: i.m. 1998

kontroll államosításaként definiálja.⁸ A pártfogás történetének kezdete jól szemlélteti ezt a fejlődést. A pártfogói tevékenység a 20. század elején kezdett professzionizálódni, azt megelőzően a pártfogás tartalmát képező feladatokat a jótékony, társadalmi, illetve vallási közösségek vállalták magukra, akik elsődleges céljuknak a rossz útra tévedtek megmentését, erkölcsös életre való buzdítását tekintették. A bűnelkövetőknek a szabad élet körülményei között történő felügyeletét és támogatását vallási indíttatásból önszerveződő látták el, míg tevékenységük lassan állami feladattá alakul és munkájuk már feleslegessé válik az új rendszerben. A büntető igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó önkéntes mozgalmából állami feladat válik, a korábban jótékony tevékenység már a büntető igazságszolgáltatás része lesz. Az elkövető már a pártfogó felügyelete alatt áll, aki elsősorban támogatja életkörülményeinek rendezésében. A pártfogói tevékenység professzionizálódni kezd, a pártfogói munka módszerei már nem esetlegesek, hanem tudományosan megalapozottak.

A korszakot a tudományba, haladásba vetett hit jellemezte. Erre az időszakra tehető az emberrel foglalkozó tudományok megszületése, amely Foucault szerint szoros összefüggésben van a hatalom új technikájának, a fegyelmező normalizálásnak a kialakulásával.⁹ Az emberrel foglalkozó tudományok jelölik ki a „normáltság” határait és fejlesztik ki a korrekció eszközeit. A pártfogó felügyelők módszereit elsősorban az embertudományok szolgáltatják, a pszichológia, a pszichiátriai, a szociológia, a kriminológia. A bűnelkövető normalizálása 20. század elejétől kezdve egyre inkább a pszichiátriai eszközöket kezdi alkalmazni. „Ahogyan a büntetőgyakorlatban a bűnöző életrajza kiegészíti a körülmények elemzését a cselekmény felmérését, úgy keverednek össze egyre jobban a büntető szemlélet és a pszichológiai szemlélet határai; és kereszteződésük pontjában alakul ki a „veszélyes” egyénnel a fogalma, amely lehetővé teszi az oksági összefüggésláncolatok megállapítását egy egész élettörténet léptékében, és a büntető-verdikt kimondását.”¹⁰ A tudományba vetett hit és a normalizáció igénye azt eredményezte, hogy a büntetések fókuszába a veszélyes egyén, mint patológiás jelenség kezelése került. Az egyén veszélyességét determinálnak számított, biológiai, pszichológiai, környezet tényezőkből, illetve ezek kombinációjából eredt. A determináltság egyben azt jelentette, hogy a bűnelkövetők megkülönböztethetők a társadalom „normális” tagjaitól és kezelésre szorulnak. A medikális megközelítést erősítette meg a második világháború után a jóléti állam társadalompolitikája. A jóléti állam értékrendszerének középpontjában a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása állt, ezért az állam alapvető feladatának tekintette a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok támogatását, leszakadásuk megakadályozását. A büntetőpolitika célja a bűnelkövetők teljes körű rehabilitációja, szükség esetén személyiségük megváltoztatása, továbbá szociális helyzetük javítása. A rehabilitációhoz azonban nem szabtak időhatárokat, megteremtve a határozatlan tartamú szabadságvesztés kiszabásának

⁸ FOUCAULT: i.m. 1998, 79. o.

⁹ FOUCAULT: i.m. 1990, 420. o.

¹⁰ FOUCAULT: i.m. 1990, 342. o.

lehetőségét, amely a rehabilitációs modell támadásának később egyik alapja lesz. A büntetőpolitika rehabilitációs (más néven treatment, kezelési) tág teret adott az emberrel foglalkozó tudományok képviselőinek, pszichológusoknak, pszichiátereknek, szociális munkásoknak a büntető igazságszolgáltatásban. A pártfogó felügyelői munka ekkor a virágzásnak induló szociális munkához állt a legközelebb, és elsődleges céljaul a bűnelkövetők társadalmi beilleszkedésének támogatását tűzte ki. Az esetkezelés döntően egyéni esetkezelés volt, amelyben pszichoszociális segítségnyújtás dominált, de már voltak kísérletek a csoportos pszichoterápia alkalmazására is.¹¹ Az 1970-es években megbukott a rehabilitációs ideológia és beköszöntött az ún. büntetési pesszimizmus (penal pessimism) kora. A treatment modellt egyrészt kritika érte, mivel a határozatlan tartamú büntetések sértették az elkövetők emberi jogait, másrészt a bűnözés nem csökkent olyan mértékben, hogy bizonyította volna a költséges kezelések hatékonyságát. Az amerikai kriminológus, Martinson vitatott állítása miszerint „Semmi nem működik” (Nothing works) a rehabilitációs célú programokban, 1974-ben jelent meg egy tanulmányban. Martinson egy, rehabilitációs célú programok értékelésére irányuló kutatás eredményeit foglalta össze. Szemére vetik, hogy megállapításait a végleges eredmények bevárása nélkül tette, kategorikus kijelentésén egyébként később maga is finomított. Hogy mikor volt igaza és mikor túlzott Martinson, ma már tulajdonképpen nem lényeges. Hogy kijelentése ilyen nagy visszhangot váltott ki jelzi, lenyomata volt egy kornak, amelyben a korábban használt fogalmak és módszerek kezdték érvényüket veszteni. Martinsonnak talán akaratán kívül sikerült egy mondatba sűrítene a tanácsalanságnak azt a hangulatát, amellyel a kor kriminológusai és szakemberei a jövő felé néztek, talán ma sem találva végérvényes válaszokat egy új korszak új problémáira.

Beck kockázat-társadalomnak nevezi azt az új társadalmi formációt, amely véleménye szerint felváltja az ipari társadalmat. A kockázat-társadalom legfőbb jellemzője hogy középpontjában már nem a javak elosztásának kérdése, hanem a modernizáció negatív következményeként előállt kockázatok és veszélyek elosztása, kanalizálása, ártalmatlanná tétele áll.¹² A társadalomirányítás a rizikótársadalomban kockázat-menedzsmentként működik. Az intézmények szakmai céljait a kockázatok spektrumában határozzák meg, intézkedéseik a kockázatok kivédése, a biztonság fokozása érdekében szerveződnek gazdaságossági, költséghatékonsági szempontok szerint. A kockázat-kormányzás hatása világosan a kivehető a büntetőpolitika területén is, amelynek központi fogalmává a közösség biztonsága vált. A cél, a bűnözés, mint a társadalmat átfogóan fenyegető kockázat korlátok között tartása, és az egyes elkövetők, mint tudományosan elemzett, azonosított kockázatok kezelése, menedzselése.

¹¹ VANSTONE: A History of Use of Groups in Probation Work: Part Two – From Negotiated Treatment to Evidence-Based Practice in Accountable Service, *The Howard Journal*, 2004, 43(2), 180-202. o.

¹² BECK: A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba. Századvég Kiadó, Budapest, 2003, 26. o.

A pártfogás területén is megjelennek ennek a szemléletnek a jelei, mind a pártfogói munka szervezeti irányításában, mind a pártfogói tevékenység eszköztárában. Ez a folyamat a legszembetűnőbb az Egyesült Királyságban, ahol 2004-ben létrehozzák a Nemzeti Bünelkövető-Menedzsment Szolgálatot (National Offender Management Service, NOMS). A NOMS a hatékony büntetésvégrehajtás letéteménye Angliában és Walesben a felnőtt korú bünelkövetők vonatkozásban, integrálja a büntetésvégrehajtási intézetek és a pártfogó felügyelői szolgálatok irányítását. „A NOMS az a rendszer, amelyen keresztül a legmagasabb színvonalú büntetésvégrehajtási szolgálatokat és beavatkozásokat megrendeljük és biztosítjuk a közösség védelme és a bűnisméltés megelőzése érdekében” – áll a szervezet honlapján.¹³ A NOMS felállításának alapelve az volt, hogy elváljon egymástól a szolgáltatások megrendelése és ellátása, valamint erősödjön a szolgáltatók közötti verseny: „A NOMS víziójának központi eleme a megrendelői szerep, amely a köz-, magán-, önkéntes-, és közösségi szektorban működő bünelkövető-menedzser szolgáltatókkal kötött szolgáltatási megállapodások és szerződések formájában valósul meg”. A NOMS regionális szervei (ROMS) a területükön ilyen megállapodásokban rögzítik elvárásaikat a szankciókat végrehajtó bünelkövető-menedzser szolgáltatókkal szemben, így például a pártfogó felügyelői szolgálattal is. A pártfogó felügyelői szolgálatok korábbi feladataik tekintetében már csak potenciális szolgáltatók, egyek a versengő szereplők között. Ahogy a szabadságvesztés büntetések végrehajtásának területén is megjelentek a magánbörtönök, úgy a pártfogás felügyelői szolgálat monopóliuma is megtört a közösségi büntetések végrehajtásában. A közösség felé tehát nyitott a kapu, hogy már ne csak támogatóként, de egyenrangú félként vegyen részt a büntetések végrehajtásában. A kapukat a *partnerség* elvének érvényesülése nyitja meg. A közösség mozgósításának különféle formái a „bűn-megelőzési partnerség”, „intézményközi együttműködés”, „a közösség önvédelmi képességének fokozása”, az „aktív állampolgárság”, az önségítés a bűnözéskontroll egészében meghatározó szerepet tölt be napjainkban. Az „együttműködési hálózat” kiépítése gyakran önmagában kormányzati intézkedések célja, projekteken keresztül megvalósuló feladatmegoldás varázsszava.

A kockázat-kormányzási rendszerben az állam a kockázat-menedzsment feladatait részben áthárítja a közösségre és az egyénekre. Ennek nemcsak költséghatékonyági indokai vannak, hanem ideológiai alapja is. A „*felelőssé tevés*” (*responsibilization*), az egyéni felelősség hangsúlyozása a késő modernkori új kormányzás egyik alapja. Az egykor a jóléti, szociális állam gondoskodási körébe tartozó problémák, mint például az időskor, az egészség, a munkanélküliség ma egyéni kockázatnak minősülnek, amelyekre az embereknek maguknak kell felkészülniük, például különféle biztosítások segítségével.¹⁴ A kockázat-menedzsment tulajdonképpen egy individuális kategória, elsősorban az egyén felelőssége, hogy

¹³ <http://noms.justice.gov.uk>

¹⁴ ROSE: id. Kemshall: Conflicting knowledges on risk: the case of risk knowledge in the probation service. Health, Risk & Society, Vol. 2, 2002, No. 2

megteszi-e a lépéseket a kockázatok kivédése érdekében. Az állam szerepe ebben a folyamatban elsősorban a kockázatok kijelölése, és az állampolgároknak a „jó kockázati döntések” felé terelése az oktatáson, a különféle egészségügyi kampányokon, és az erkölcsi nevelésen keresztül.

A késő modernkori társadalomban megváltozik az ellenőrzés mechanizmusa is. Beck a kockázatok eloszlásának logikája mellett az individualizációt tekinti a modernizáció legfontosabb következményének. Az individualizációs folyamat jellegzetességeként írja az élethelyzetek intézményesülését és szabványosodását. Mükömben a hagyományos életformák, mint osztályhelyzet, kiscsalád, nemi szerepek, hivatás nem kötik már az egyéneket, helyükbe új kötődések lépnek, amelyeket a munkaerőpiac és a fogyasztói lét alakít ki, magukban hordozva a szabványosítás és az ellenőrzés lehetőségét. Beck szerint az életpályáknak ez az intézményi meghatározottsága, az életvitel piacfüggősége politikai alakíthatóságukat eredményezi, az intézményfüggő és szabványosított egyéni helyzetek felett sajátos ellenőrzési struktúra alakulhat ki.¹⁵ Deleuze a mai kor társadalmát az ellenőrzés társadalmának nevezi, amely felváltja a Foucault által a fegyelmezés társadalmának nevezett rendszert. A fegyelmező társadalom nagy intézményi struktúrái, mint például a börtön, a kórház, a gyár, az iskola, amelyeken keresztül a fegyelmezés elzárással párosulva megvalósul, mind leépülőben vannak. Deleuze a börtön válságának jeleként említi az alternatív büntetésformákkal való kísérletezést, kiemelve az elektronikus felügyeletet, mint ellenőrzési technikát.¹⁶

Egy individualizált társadalomban, ahogy a kockázatok kezelése, a kontroll is individuálisan érvényesül, és végső soron az egyén önszabályozása által valósul meg. A nagy intézményi struktúrák helyét átvevő, a társadalomban szétterülő ellenőrzési rendszerek az individuumok helyes döntését és önszabályozását hivatottak elősegíteni. A direkt állami kontrollt és a jóléti intézmények normalizációs, korrekciós technikáit „olyan indirekt mechanizmusok váltják fel, amelyek a politikai, gazdasági, és társadalmi intézmények céljait az egyének választásaira és elköteleződésére fordítják át”.¹⁷

Foucault a *governmentality* fogalommal jelöli az egyének önszabályozási folyamatát, a szelf konstrukcióját és összekapcsolódását a hatalom technológiájával. Foucault a *governmentality* fogalmat a késő modernkori kormányzásra használja, amely működésének alapja, hogy az egyéneket képessé tegye önmaga kormányzására.

Ebben a rendszerben felértékelődik az egyén szabadsága a választásra. Nem véletlen, hogy a rehabilitációs ideológia részben az emberi jogokra, a szabadság korlátozására hivatkozva bukott el. Az egyéni választás szabadsága biztosítja ugyanis a felelős döntés és az önkorrekció lehetőségét. A büntetőpolitikát ennek megfelelően egyre kevésbé érdekli a bűnelkövető és körülményei, és a bűnelkövetéshez vezető okok, sokkal inkább a bűncselekmény és következményei. Ismét előtérbe

¹⁵ BECK: i.m. 232. o.

¹⁶ <http://mek.oszk.hu/00100/00140/html/01.htm#cim2>

¹⁷ ROSE: id. Kemshall: i.m. 2002, 43. o.

került a neoklasszikus, tetтарыosságra épülő, megérdemelt büntetés elve (just desert). A súlyos bűncselekményt elkövetőkkel szemben erősebb kontrollt kell alkalmazni, ami elsősorban a hosszú tartamú szabadságvesztés formájában lehetséges, míg az enyhébb bűncselekményt elkövetőkkel szemben a kontrollelemekkel megerősített közösségi szankciókat preferálja a büntetőpolitika.

Azok a tényezők, amelyek korábban a bűncselekmény okának, külső körülménynek, a társadalmi helyzetből származónak számítottak ma egyéni kockázatnak, kriminogén szükségletnek minősülnek. Annyiban tárgyai a beavatkozásoknak, amennyiben az elkövető személyének veszélyességére vonatkozó értékelések szerint hozzájárultak a bűnelkövetéshez.¹⁸ A veszélyesség felmérésére a késő modern társadalomban, kikristályosodott, tudományos eszközei állnak rendelkezésre, a különféle *kockázat/szükséglet-értékelési rendszerek*. Ezek az eszközök az elkövető előéletében fellelhető, a bűncselekmény elkövetésével összefüggésbe hozható statisztikus rizikófaktorkok (pl. nem, életkor, korábban elkövetett bűncselekmények), valamint a beavatkozási célpontokat képező dinamikus faktorkok (kábitószer-használat, társas kapcsolatok, szociális készségek, motiváció) számbavétele alapján sorolják a veszélyesség szintjét jelző kategóriákba az elkövetőket. Például az angol OASys például a veszélyesség négy kategóriáját különbözteti meg a súlyos sérelem okozásának valószínűsége alapján: *alacsony* kockázat (nem támasztja alá bizonyíték a súlyos sérelem okozásának veszélyét); *közepes* kockázat (fennáll a súlyos sérelem okozásának veszélye, de nem valószínű, hogy az bekövetkezik, ha az elkövető körülményeiben változás áll be); *magas* kockázat (fennáll a súlyos sérelem okozásának veszélye, bármikor megtörténhet, hatása ez esetben súlyos); *nagyon magas* kockázat (a súlyos sérelem okozása a közeljövőben valószínűleg bekövetkezik).

A legújabb kockázat/szükséglet-értékelési módszerek nem teljesen statisztikai alapúak, nem zárják ki a klinikai, individuális értékelést, sőt általában integrálják azokat és a biztonság szempontjai mellett, fokozottan érvényesítik a rehabilitáció szempontjait.

A statisztikai pontossággal megállapított veszélyesség értékelésre épül a kockázat-menedzsment terminusaiban meghatározott esetkezelés. Ennek legjobb példája az angol bűnelkövető-menedzser szolgálat munkamódszere. A végrehajtásnak három vezérfonala van: a menedzsment, a felügyelet és az adminisztráció. A menedzsment, a tulajdonképpeni esetkezelésnek a következő fázisait határozták meg: értékelés, tervkészítés, a források allokációja, a terv végrehajtása, monitorozása, felülvizsgálat, újraértékelés, újratervezés, és mérés. A modell neve ASPIRE (Asses-Sentence Plan-Implement-Review-Evaluate).

A kockázat-értékelés és a kockázat-menedzsment szemlélet nemcsak az angol-szász országok büntetésvégrehajtás rendszerét jellemzi, de hatása az egész európai kontinensen érzékelhető. Ugyanez igaz a pártfogói beavatkozások jellegének átalakulására a rehabilitációs korszakot követően.

¹⁸ KEMSHALL: i.m. 2002, 49. o.

A kockázatok menedzselése, a kontroll megvalósítása mellett az esetkezelés középpontjában a viselkedés változtatásának elérése áll. Ennek legelterjedtebb eszközei a *kognitív-behaviorista alapokon nyugvó csoportos foglalkozások*. A csoportos foglalkozások bizonyos viselkedések átkondicionálására, a viselkedés korrekcióra, bizonyos szociális készségek kialakítására, fejlesztésére irányulnak. A kognitív alapú foglalkozásokkal való kísérletezés az 1980-as évektől kezdve kapott lendületet. Ilyen volt például Kanadában a „Reasoning és Rehabilitation” nevű program, amely a szociális tanulás módszerén alapult. Ezeket a programokat a „semmi sem működik” (Nothing works) pesszimizmusára válaszképpen „Ami működik” (What works) névvel illették. Az új módszerek keresése részben reakció volt a büntetőpolitika megváltozott elvárásaira, a hatékonyság és gazdaságosság bizonyítására, részben szerves folytatása volt a korábban folytatott kísérletezésnek, amely a rehabilitációs időszakban jellemezte a pártfogó felügyelői munkát. Amíg azonban akkor az új eszközök használata a pártfogó felügyelők autonómiájába tartozott, addig később ez a választási lehetőség olyan programokra szűkült, amelyek hatékonyságát a tudomány bizonyította, és a büntetőpolitikai irányítás elfogadta (Evidence Based Practice). Ma a pártfogó felügyelők eszköztárának nagy része különféle akkreditált programokban határozható meg, amelyek többsége kognitív-behaviorista megközelítésen alapuló csoportos foglalkozás, de egyéni módszert is találunk közöttük.

Ugyanakkor az egyéni esetkezeléssel szemben is új elvárások fogalmazódtak meg az elmúlt években. A pártfogónak és a kliens kapcsolatának a proszociális mintanyújtáson kell alapulnia, azaz a pártfogónak a kliens normakövető viselkedését kell elősegítenie úgy, hogy ehhez ő maga nyújtja az elsődleges mintát (*prosocial modelling*). A kliens már nem passzív alanya a segítői folyamatnak, hanem aktív résztvevője. Ez a megközelítés pozitív, konstruktív viszonyt feltételez a pártfogó és a pártfogolt között, amelyben a pártfogó megerősíti a pártfogolt proszociális attitűdjét, erre irányuló motivációját. A pártfogásban újabban előszeretettel alkalmaznak olyan, az addiktológiában használt eszközöket, mint a *motivációs interjú* vagy a *relapszus prevenció*. A motivációs interjú eszköze a bűnelkövetést, akárcsak a szenvedélybetegséget, nemkívánatos viselkedésként kezeli és a motivációt viselkedési valószínűségként, fogja fel.¹⁹ A relapszus intervenció egy viselkedés-kognitív kezelés, amely a viselkedésváltozás fenntartását segíti elő.²⁰

A pártfogás modern eszközei is értelmezhetők a felelőssé tevés (responsibilization) rendszerében (Kemshall, 2002). Míg korábban büntető igazságszolgáltatás célja az elítéltek kívülről való fegyelmezése, folyamatos felügyelet való tartása volt, addig mai büntető eszközök az egyén önszabályozását kívánják elérni.²¹ Kemshall szerint a kognitív-behaviorista programok különösen alkalmasak erre, hiszen az egyének viselkedésének és gondolkodásának átstrukturálására irányulnak. Ezek a foglalkozások az erkölcsi érvelésre, a problémamegoldó kész-

¹⁹ MILLER – ROLLNICK: 1991, id. Rác, 1999

²⁰ MARLATT – GORDON: 1985., id. Rác, 1999

²¹ O’MALLEY: id. Kemshall: i.m. 2002

ségre, az önmenedzselésre (self-management), a kognitív önkontrollra, a különféle szociális készségekre koncentrálnak és a liberális piacgazdaságnak megfelelő éntechnológiák kialakulását segítik elő. A foglalkozások során hangsúlyt kap a motiváció, a kliens bevonása, aktív részvétele, az eszközök már nem a kényszerítésen alapulnak. Az a cél, hogy a kliensek saját racionális döntésük alapján váljanak önmaguk kockázat-menedzserévé. Ezek az eszközök arra szolgálnak, hogy kiválasztódjanak azok, akiből felelősségteljes, önkormányzó szubjektíváció konstruálható (re-moralisation). Azok, akik kiesnek ebből a körből felelőtlennek, javíthatatlannak minősülnek és velük szemben más büntető eszközök alkalmazhatók, elsősorban szabadságvesztés.²²

A közösségi büntetések részét képező kognitív foglalkozások dominanciáját látzik megtörni egy új megközelítés, amely azon a kérdésfeltevésen alapul, hogy miért hagyják abba az emberek a bűnözést. A kérdés alapja az a felismerés, hogy a bűnelkövetők nagy többsége élete során rövid ideig tanúsít kriminális viselkedést. Elsősorban a kriminális karrierek longitudinális kutatása során nyert eredmények azt mutatják, hogy a fiatalokú bűnelkövetők kb. 85 %-a 28 éves korának elérésekor valószínűleg nem fog bűncselekményt elkövetni.²³ Természetesen, az a megállapítás, hogy a fiatal felnőtt korú, férfínépesség körében a legmagasabb a kriminális aktivitás, nem újdonság. Az új kutatások arra irányulnak, hogy milyen tényezőkkel áll összefüggésben ez a folyamat. Ebben a körben vizsgálják az életkor és egyes bűnelkövetői magatartások összefüggéseit, a külső körülmények, a szociális kötődések szerepét, az énkép, az identitás, motiváció módosulását.²⁴ A „desistance” minden esetben viselkedési kategória, a kriminális inaktivitás mintája. Kialakulásának két lépcsőfoka van: az első szint, a „bűnözésmentes” állapotot jelöli, a kriminális karrier azon időszakát, amikor az egyén nem követ el bűncselekményeket (primary desistance). A második lépcsőfok már a megváltozott egyén szintje, a „nem bűnelkövető identitás” létrejötte (secondary desistance). A „desistance” ideológusai szerint ez a meghatározás a büntető-igazságszolgáltatást új feladatmeghatározásra sarkallja: mit tehet a büntető igazságszolgáltatás ennek a folyamatnak az elősegítése érdekében? Véleményük szerint a bűnelkövetés ilyen jellegű vizsgálata holisztikus megközelítést eredményez, amely segít megérteni, hogy a bűnelkövetői magatartás megváltozásának sokféle oka lehet. A változást nem individuális döntésnek tekintik, hanem folyamatnak, amelyet különféle társadalmi kötődések, például a család, a kortárskapcsolatok, a munkavégzés, a tanulás és ezeknek az elkövető életében való szerepének a változása elősegíthet. Ez a szemlélet azon kívül, hogy fontosnak tartja az elkövető szociális készségeinek fejlesztését, intenzívebben foglalkozik az elkövető társas kapcsolatainak erősítésével. Ennek egyik

²² KEMSHALL: i.m. 2002

²³ MARUNA Shadd: Desistance. In: E. McLAUGHLIN – J. MUNCIE (eds.) *The Sage Dictionary of Criminology*. London: Sage, 2006

²⁴ WEAVER, Beth – Fergus McNEILL: Desistance. In: R. CANTON and D. HANCOCK (eds.) *Dictionary of Probation and Offender Management*. Cullompton: Willan, 2007, 90-92. o.

módszere az elkövető közösségi aktivitásának növelése, önkéntes tevékenységekbe való bevonása. A kognitív-behaviorista programok, mint a humán tőke növelését célzó eszközök kiegészülnek a társadalmi tőke növelésére irányuló beavatkozásokkal.

A foucault-i governmentality szempontjából ez a megközelítés is a liberális piacgazdaságnak megfelelő önkormányzást segíti elő, hiszen az egyének szintjén a proszociális viselkedés kialakítása a cél, amelyet egyrészt az egyén kognitív készségeinek, másrészt közösségi kapcsolatainak formálásán keresztül lehet elérni. Az egyén viselkedésében a változást nem a büntetésvégrehajtás valamely eszköze, például egy csoportos foglalkozás indukálja, hanem elsősorban közösségi kapcsolatainak változása. Ugyanerre az elvre épül a helyreállító igazságszolgáltatás, amely végképp kerüli a direkt eszközöket és a közösségi kapcsolatok helyreállítását magára a közösségre bízta, az igazságszolgáltatás képviselője legfeljebb a facilitatori szerepet látja el. A helyreállító igazságszolgáltatási koncepció is az egyéni felelősségvállalást helyezi középpontjába, amely a bűncselekmény következményeivel, a sértett érzelmeivel való szembesüléssel együtt járónak feltételez. Az elkövető önszabályozásának kialakulását a közösség közvetlenül segíti elő, a helyreállító igazságszolgáltatási eljárások intézményesítésével büntető igazságszolgáltatás legfeljebb közvetít e folyamatban. Mintha visszatérnénk a 18-19. századi közvetlen társadalmi kontroll formáihoz, a társadalmi mozgalmak erkölcsi nevelési tevékenységéhez. A különbség azonban az, hogy a közösséget nem a hatalommal való szembeni önvédelem²⁵ készíti erre, hanem a felelőssé tevés folyamatában a konfliktusok kezelésének magukhoz ragadására mintegy rákényszerülnek. Ugyanakkor a helyreállító igazságszolgáltatás intézményesítése felfogható hasonló jellegű folyamatnak, mint a lakosság körében kialakult kontrollmechanizmus hatalomba vétele.²⁶ Különösen azokban az országokban lehet ez igaz, ahol ez eszköz ígéretet a legalkalmasabbnak a beilleszkedni nem tudó csoportok feletti kontroll korszerűsítésére, ahogy ezt az őslakos maorik esete példázza Új-Zélandon.

A helyreállító igazságszolgáltatás szemlélet jelentős hatással van a pártfogó felügyelői esetkezelésre. Az esetkezelésben egyrészt közvetlenül alkalmazhatók a különféle helyreállító igazságszolgáltatási módszerek, mint például a családi csoportkonferencia. A pártfogó felügyelői programok között megjelentek az áldozatokra gyakorolt hatás tudatosítását elősegítő foglalkozások. Hangsúlyosabbá vált a szankciók jóvátételi jellege, a pártfogó felügyelőknek az esetkezelés során egyre intenzívebb kapcsolatot kell tartani a közösséggel.

A közösség, az elkövető környezetének bevonása a szankciók alkalmazásába követelménnyé vált, és az egyén önszabályozásának folyamatát, illetve társadalmi intergációját hivatott elősegíteni. A kockázat-társadalomban azonban a társadalmi integráció lehetőségei és formái is megkérdőjeleződnek. A kockázat-társadalom elméletének megközelítésében a közösség negatív, védekező jellegű, értékrendszerének középpontjában a biztonság áll, szemben az osztálytársadalommal, amely

²⁵ FOUCAULT: i.m. 1998, 79. o.

²⁶ FOUCAULT: i.m. 1998, 85. o.

az egyenlőség eszményére épült, pozitív célok elérésére ösztönözve a társadalmat.²⁷ A kockázat-társadalomban az emberek közötti szolidaritás legfőbb forrása a félelem és a szorongás, amely az individualizáció hatásain túl megnehezíti a társadalmi befogadást. E rendszerben a társadalmi integráció is nehezen értelmezhető. A társadalmi integráció megvalósulásainak lehetséges irányait a bűnelkövetőkkel foglalkozó szervezetek ma a munkavégzés, a tanulás, a családi kapcsolatok mentén határozzák meg. Ezek társadalom olyan szociális formáihoz kapcsolódik, amelyek felbomlását Beck a kockázat-társadalom bemutatása során az individualizációs folyamatok részeként elemezte.²⁸ Az ipari társadalom szociális szövetékét az osztályhelyzet, a hivatás kiscsalád, a nemi szerepek alkotják, amelyek a késő modernitásban széttöredeznek. A kereső munka szabványosított rendszere felbomlik, élethossziglani egész napos munka normája megdől, általánossá válik a foglalkoztatási bizonytalanság, új kockázatokkal teli foglalkoztatottsági módok jönnek létre. A munkaerőpiacot a rugalmas, plurális, alulfoglalkoztatottság jellemzi, és egyúttal a tömeges munkanélküliség, amely az individualizációnak köszönhetően már nem osztály-, vagy marginális csoporthelyzet, hanem egyéni kudarc és probléma, lehetővé téve a „sors tömegességét és elszigeteltségét”.²⁹ A szociális szféra feladatait Beck ebben a rendszerben meglehetősen pesszimistán értelmezi: „Hasonlóan változik a helyzet a szociális ellátó és jóléti intézményekben is. A strukturális munkanélküliség időszakában a szakmai felkészítő programok, a kiszabadult bűnözők számára szervezett rehabilitációs programok ... éppoly szükségesek, mint amilyen hiteltelenek. Szociális munkások, pszichológusok és gondozók, akik e személyek rehabilitációján és „integrációján” fáradoznak – ami persze mindig azt jelenti, hogy munkanélkülieket kell a foglalkoztatási rendszerbe integrálni –, saját munkájuk hatékonyságát és tekintélyét veszélyeztetik, mert az ilyen programok semmit sem képesek változtatni a fennálló munkahiány alaphelyzetén.”³⁰

A foglalkoztatás védelmi funkciójának hanyatlásával párhuzamosan az oktatás helyzete is megrendül. Az oktatás már nem garantálja a munkaerőpiacon való elhelyezkedés biztos esélyét, viszont nélkülözhetetlen az álláskereséshez. Az iskolai végzettség tehát egyre kevésbé elégséges, egyúttal viszont egyre szükségesebb. A legesélytelenebbek azok, akik csak az általános iskolát végzik el. „Az általános iskola esélytelenséget nyújt, mint oktatási intézmény, ezért gettóvá válással fenyeget, amelybe a tartós foglalkozásnélküliségre (illetve gondozásra, szociális segílyre) kárhozottatott alsó státuszcsoportokat zárják.”³¹ Beck az általános iskolát oktatási funkciót is ellátó „ifjúsági szállóként írja le, amely valahol az utca és a börtön között helyezkedik. Ezekben az oktatási gettóknak a pedagógiai helyzet romlik, a fiatalok anómiás reakciói prognosztizálhatók, aminek egyik jele a tanárok

²⁷ BECK: i.m. 72. o.

²⁸ BECK: i.m.

²⁹ BECK: i.m. 168. o.

³⁰ BECK: i.m. 270. o.

³¹ BECK: i.m. 279. o.

elleni erőszak megjelenése, növekedése. Ezzel a jelenséggel sajnálatos módon már Magyarországon is találkozunk.

A családi kapcsolatok reintegrációs erejére, a család erőforrásainak mozgósítására elsősorban a helyreállító igazságszolgáltatási eszközök helyeznek hangsúlyt. A kockázati társadalomban azonban a család szerepe is átalakul. „A modernitás végiggondolt piaci modelljének alapja a család- és házasság nélküli társadalom. Mindenkinék önállónak, a piaci követelmények irányában szabadnak kell lennie ahhoz, hogy biztosítsa gazdasági létét. A piaci szubjektum végső soron az egyedülálló, partneri kapcsolattól, házasságtól, családtól nem korlátozott egyén”.³² Az élethossziglani egységes család – ahogy élethossziglani munka – megszűnik az emberi élet alapkövének lenni. Az emberek ma sokkal inkább életszakaszhoz kötődően „részcsalád-életeket” élnek, az együttélés új formái jönnek létre.

Beck szerint ellentét feszül az állami szervek intézkedései és az előbb vázolt folyamatok között. Az állami intézmények az ipari társadalomnak megfelelő életút kategóriáiban gondolkoznak, az általuk tételezett „normális” életút olyan elemekből áll, amelyek felbomlóban vannak. Eszközeiket a korábbi kategóriákhoz igazítják, egyre nagyobb feszültséget indukálva. „Az eltérő életpályákat a pedagógiai fegyverkezés eszközeivel kezelik. Éleződik az ellentét az intézményesen elképzelt és a társadalmilag érvényes normalitás között”.³³ Az individualizálódás és a közösségek átalakulásának magyarázatát nyújtják a társadalmi vagy kapcsolati tőke elméletek is. Fukuyama az individualizálódás erősödésével párhuzamosan a „közösség miniatürizálódásának” jelenségét írja le (Fukuyama szerint miközben a civil társadalom egyre sűrűbbé válik, és egyre több csoport keletkezik, a közös normák száma és ereje csökken. A társadalomban létező csoportok kevésbé normaadóak és kisebb bizalmi rádiuszi hoznak létre. Így lehetséges, hogy a civil társadalom fejlettsége ezért nem feltétlenül jelzi társadalmi tőke magas szintjét. Véleménye szerint társadalmi tőke és bizalom, akkor jön létre, amikor az emberek osztoznak a tisztesség és kölcsönösség normáiban és ennél fogva képesek együttműködni. A társadalmi tőkét ma általános értelemben a személyközi, illetve a társadalmi intézményekkel szembeni bizalom, az együttműködési hajlandóság szintjével hozzák összefüggésbe. E vizsgálatok a politikai intézményekbe és a demokratikus részvétel esélyébe, a büntető igazságszolgáltatásba és a jogrendszerbe vetett bizalom, a társadalmi aktivitás szintje, a társadalmi hálózatok értéke, a bizalom általános szintje, az általános elégedettség szintjének kérdéseivel foglalkoznak (pl. Eurobarometer).³⁴

A társadalmi vagy kapcsolati tőke vizsgálható a társadalmi kirekesztés folyamatával, az esélyerősítéssel (empowerment), az ágencia-elmélettel összefüggésben is. Egy ilyen jellegű, többféle, társadalmilag leszakadó csoportot vizsgáló kutatás a társadalmi vagy kapcsolati tőke az egyén személyközi és a társadalom intézményeihez (család, iskola, munkahely, helyi közösségek) kötődő kapcsolatot is magá-

³² BECK: i.m. 216. o.

³³ BECK: i.m. 244. o.

³⁴ http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_special_240_220_en.htm

ban foglaló társadalmi viszonyaiként definiálja.³⁵ Az intézmények körében vizsgálja a segítő szervezetekkel kialakított kapcsolatokat, és ezek szerepét a társadalmi leszakadás megállításában. Az egyének kapcsolati hálójának vizsgálata tanulságos lehet a különféle közösségi büntetések és helyreállító igazságszolgáltatási eszközök alkalmazására vonatkozóan is.

A modern büntetések fent vázolt jellemzőit a Pártfogó Felügyelői szolgálat által végrehajtott közösségi jóvátétellel összefüggésben vizsgálom részletesebben. A közösségi jóvátétellel a fiatalok és a fiatal felnőtt elkövetők szimbolikus formában, a közösség irányában teszik jóvá a bűncselekményükkel az áldozatnak, illetve a közösségnek okozott sérelmeket. A közösségi jóvátétel színterét olyan helyi, társadalmi szervezetek biztosítják, amelyek maguk is fiatalokkal foglalkoznak, vagy meghatározott közösségi célok érdekében, illetve értékek mentén fejtik ki tevékenységüket (pl. környezetvédelem, kórházi segítő munka, egyéb karitatív tevékenységek). Kutatásom során interjúkat készítek a szimbolikus jóvátétel „szereplőivel”: elsősorban a jóvátételt teljesítő fiatal bűnelkövetőkkel, illetve a jóvátétel közösségi szereplőivel, az őket jóvátételre fogadó társadalmi szervezetekkel, a közreműködő önkéntesekkel, tovább az ügyek sértetteivel, pártfogó felügyelőkkel. Az interjúk során azt vizsgálom, milyen jelentést tulajdonítanak a jóvátételnek, az egymással való találkozásnak a folyamat szereplői, milyen értelmet nyer a közösség részvétele a büntetőjogi reakciók megvalósításában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BECK, U: A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba. Századvég Kiadó, Budapest, 2003
- FOUCAULT, M.: Az igazság és az igazságszolgáltatási formák. Latin Betűk, Debrecen, 1998
- FOUCAULT, M.: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990
- FUKUYAMA, Francis: A Nagy Szétbomlás. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000
- KEMSHALL, H.: Understanding Risk in Criminal Justice, 2003
- KEMSHALL, H.: Effective Practice in Probation: An Example of ‘Advanced Liberal’ Responsibilisation? The Howard Journal Vol. 41, 2002, No. 1, 41-58. o.
- KEMSHALL, H.: Conflicting knowledges on risk: the case of risk knowledge in the probation service. Health, Risk & Society, Vol. 2, 2002, No. 2, 144-158. o.
- KEMSHALL, H. – AGUIRE, M.: Public protection, partnership, risk penalty. Punishment & Society, Vol. 3, 2001, Iss. 2, 237. o.

³⁵ MÁRVÁNYKÓVI: 2007

- KUN, B. – MARSCHALKÓ, J. – ROTTENBILLER, F.: A fiatalok számára hivatott jótékony célú intézmények Magyarországon. Wodianer és fiai Könyvnyomda, Budapest, 1911
- MARUNA, Shadd: Desistance. In: E. MCLAUGHLIN – J. MUNCIE (eds.) The Sage Dictionary of Criminology. London: Sage, 2006
- MÁRVÁNYKÖVI, Ferenc: Kapcsolati tőke és kapcsolatháló vizsgálatok. Leszakadók. A társadalmi kirekesztődés folyamata. In: RÁCZ, J.(szerk.). Leszakadók. A társadalmi kirekesztődés folyamata. L'Harmattan, Budapest, 2007, 47-75. o.
- ROSE, N.: Inventing Our Selves. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Id. KEMSHALL, H.: Effective Practice in Probation: An Example of 'Advanced Liberal' Responsibilisation? The Howard Journal Vol. 41, 2002, No. 1, 41-58. o.
- ROSE, N.: Powers of Freedom: reframing political thought. Cambridge: Cambridge University Press. 1999, Id. KEMSHALL, H.: Effective Practice in Probation: An Example of 'Advanced Liberal' Responsibilisation? The Howard Journal Vol. 41, 2002, No. 1, 41-58. o.
- VANSTONE, Maurice: A History of Use of Groups in Probation Work: Part Two – From Negotiated Treatment to Evidence-Based Practice in Accountable Service, The Howard Journal, 2004, 43(2): 180-202. o.
- WEAVER, Beth – FERGUS MCNEILL: Desistance. In: R. CANTON and D. HANCOCK (eds.) Dictionary of Probation and Offender Management. Cullompton: Willan, 2007, 90-92. o.

Social Capital, Special Eurobarometer, February 2005

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_223_en.pdf

Standard Eurobarometer, 2006

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb66/eb66_hu_nat.pdf

Median, Szabálykövetők-e a magyarok?

<http://www.median.hu/object.a8a85ac1-413b-43b6-ace2-f54e2fa17e50.ivy>